

Dziękowski, Tomasz / Gołub, Stanisław

Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych nad reliktami XVI-wiecznej synagogi w Chełmie - stanowisko 160

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 150-154

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

TOMASZ DZIENKOWSKI, STANISŁAW GOŁUB

**WYNIKI BADAŃ ARCHEOLOGICZNO-ARCHITEKTONICZNYCH
NAD RELIKTAMI XVI-WIECZNEJ SYNAGOGI W CHELMIE – STANOWISKO 160**

W 1997 i 1998 roku przeprowadzono ratownicze prace wykopaliskowe na stanowisku 160 w Chełmie przy ulicy Krzywej 37 (T. Dzieńkowski 1998, s. 217-220).

Badany teren, usytuowany w północnej części Staro Miasta jest bardzo ważny dla poznania dziejów Chełma. We wczesnym średniowieczu znajdowało się tu podgrodzie, natomiast w średniowieczu obszar ten przypuszczalnie stanowił własność kościelną, gdyż lokowana jest tu najstarsza świątynia łacińska p.w. Najświętszej Marii Panny (S. Rudnik 1996, s. 218). Nowożytnie źródła archiwalne wiążą działalność kościoła od XIV wieku z zakonem dominikanów, a po spaleniu świątyni w 1578 roku mówią o przejęciu tego terenu przez Żydów i pobudowaniu nowej synagogi na jej fundamentach bądź na ruinach wcześniejszej bożnicy (P. Sygowski 1987, s. 43-45).

Dane historyczne i badania archeologiczne z lat wcześniejszych wskazują, iż w okresie nowożytnym istniał tutaj kahał żydowski jako centrum sakralno-administracyjne z bożnicą, domem nauki oraz zabudową murowaną i drewnianą (domy, studnie) (S. Gołub 1997, s. 369-382).

Fakty powyższe również znajdują potwierdzenie w oparciu o wyniki dwóch sezonów badań nad relikdami synagogi wybudowanej w latach 1583-1585 (M. Zahajkiewicz 1996, s. 274).

W pierwszym etapie prac odsłonięto mury babińca dobudowane do północnej, również odkrytej ściany synagogi oraz mury przybudówki – pomieszczeń administracyjno-szkolnych usytuowanych od strony zachodniej bożnicy (ryc. 1 A). Badania te pozwoliły na pewne uściślenia w datowaniu babińca i przyjęcie XVII wieku jako *post quem* dla jego powstania. Taką chronologię sugeruje stratyfikacja murów babińca wkopanych w XVII-wieczne obiekty oraz budowanie w tym okresie w Polsce bożnic z wyodrębnionymi częściami dla kobiet (M., K. Piechotkowie 1996, s. 18).

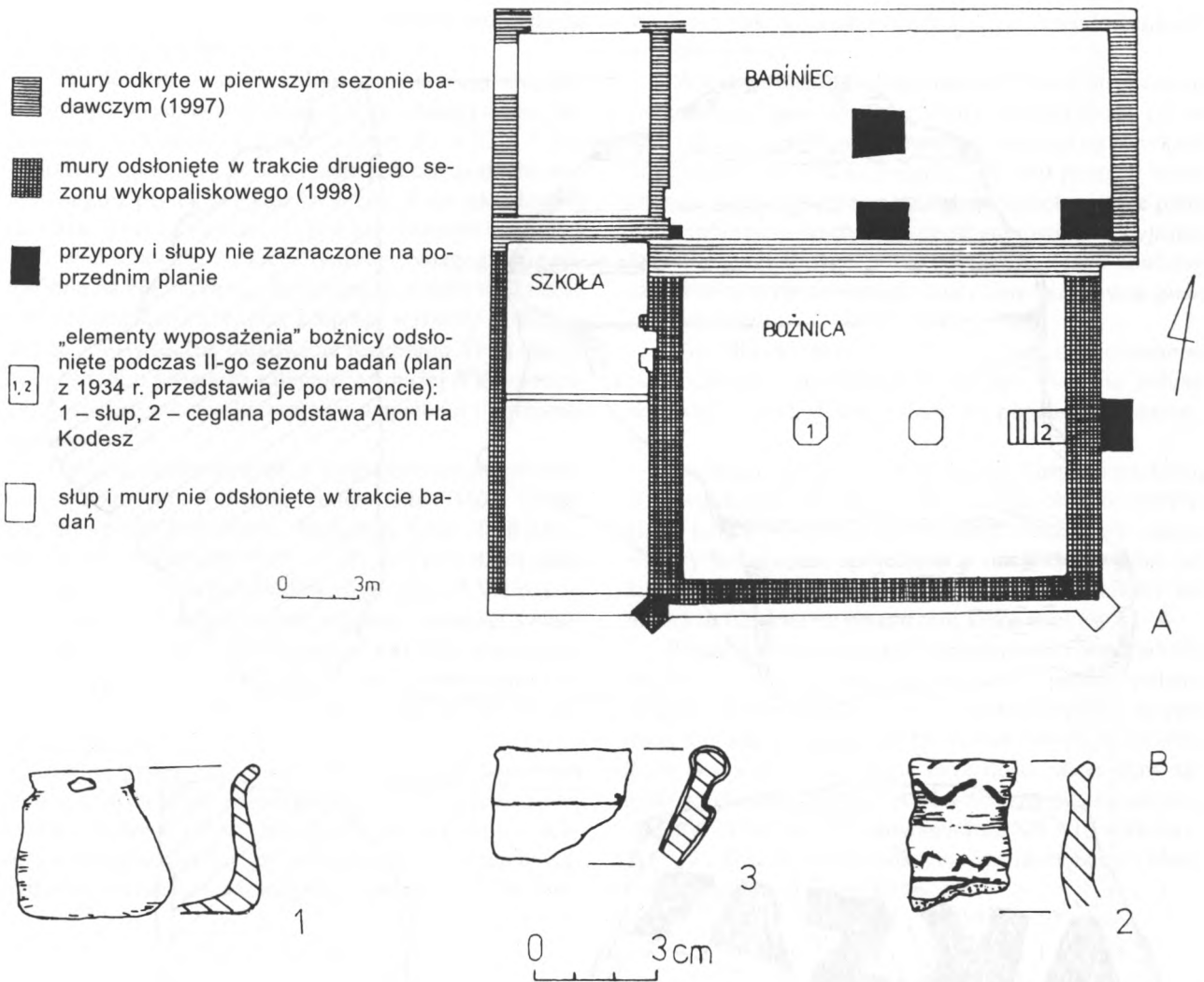
Analiza architektoniczna murów ujawniła istnienie czterech przypór, trzech przy ścianie północnej (nieznanych dotąd w literaturze przedmiotu) synagogi oraz jednej przy murze wschodnim, które należy łączyć z pierwszą fazą budowy bożnicy. Były one w dolnych partiach fundamentowych dostawione, a w górnych już przewiązane z murem. Analogiczne przypory funkcjonowały przy ścianie południowej, co uwidocznione jest na przedwojennych zdjęciach. Przypory od strony pół-

nocnej zostały zabudowane w momencie wznoszenia babińca.

Analiza murów nie wykazała rozwarstwień sugerujących pobudowanie babińca, czy muru północnego synagogi na wcześniejszym obiekcie murowanym. Trudności interpretacyjne autorów badań budzi jedynie fakt dużej szerokości muru fundamentowego, wynoszącej od 2 do 2,3 m w stosunku do ścian bożnicy. Zauważono również występowanie w murze (szczególnie wschodnim) babińca dużych głazów piaskowca glaukonitowego, co stanowi interesujący i trudny fakt do wyjaśnienia ze względu na to, iż materiał ten był charakterystyczny dla wczesnośredniowiecznej architektury Chełma (J. Gurba, I. Kutyłowska 1970, s. 231-240).

W II etapie prac odsłonięto mury fundamentowe synagogi (zachodni, północny i wschodni) wskazujące, że obiekt wzniesiono na planie prostokąta. Były one wykonane z kamieni granitowych i zlepieńców łączonych zaprawą wapienno-piaskową. Uzyskano w ten sposób wymiar budowli na osi E-W wynoszący: narys wewnętrzny – 15,90 m; zewnętrzny – 19,30 m. Dalsze badania potwierdziły, że synagoga była orientowana co oznaczało, iż „ścianą główną”, przy której znajdowała się szafa ołtarzowa (Aron Ha Kodesz – symboliczna Arka, gdzie trzymano Torę) była ściana wschodnia – „mizrah”, symbolizująca „kierunek ku Jerozolimie” (M., K. Piechotkowie 1996, s. 17) – ryc. 1 A. W murze zachodnim synagogi natrafiono na ceglane, trójstopniowe schody będące pozostałością wejścia, które było przesunięte na południe w stosunku do osi budowli. Poziom użytkowy bożnicy znajdował się poniżej poziomu gruntu, co znajduje analogie w innych bożnicach (np. krakowskiej), a wiązało się z budową tego typu założeń, aby nie „wystawały” ponad otaczającą zabudowę oraz z „nakazem religijnym” (M., K. Piechotkowie 1996, s. 69). Chcąc jednak uzyskać monumentalną przestrzenność wnętrza bożnicy obniżono poziom posadzki.

W wykopie założonym w centrum bożnicy odkryto fundamentową część filara o funkcji nośnej, który usytuowany był na osi budowli i łącznie z drugim słupem dzielił ją na dwie nawy. Obszar między filarami zajmowała bima – z reguły zaznaczona przez wyniesienie ponad poziom posadzki – będąca miejscem symbolicznym i o dużym znaczeniu sakralnym (odczytywano tam fragmenty Tory). W wykopie tym znaleziono żelazną „gwiazdę Dawida” z metalowego ogrodzenia bimy datowane-

Ryc. 1. Chełm, stan. 160. A – przerys rzutu parteru synagogi z 1933 roku z zaznaczeniem odkrytych fragmentów murów, przypór i elementów architektonicznych (wg P. Sygowskiego 1987). B – wygląd ściany wschodniej synagogi z okresu przedwojennego (wg P. Sygowskiego 1987). C – zabytki ruchome: 1 – naczynko chanukowe z XVII wieku, 2 – fragment naczynia obtaczanego z XIII wieku, 3 – fragment naczynia szkliwionego z XIII wieku (rys. A. Mazur-Betiuk).

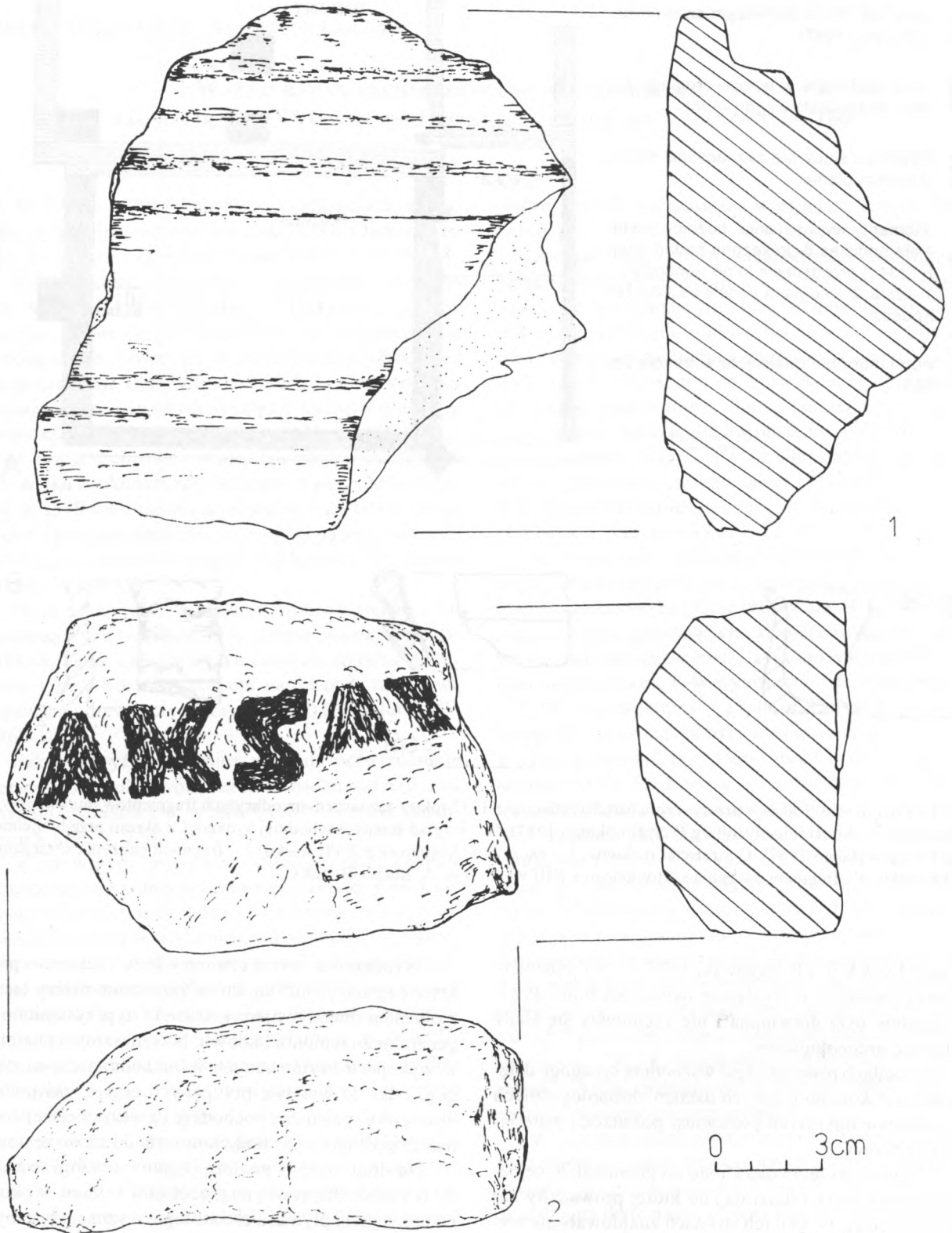
go na XIX-XX w. (P. Sygowski 1987, s. 58). Niewiele można powiedzieć o wyglądzie najstarszej bimy. Przymuszczać należy, że była drewniana i nie zachowały się ślady uchwytnie archeologiczne.

Przebadano również część wschodnią synagogi, dzięki czemu dokonano ważnych ustaleń chronologicznych na podstawie odkrytych poziomów posadzek i materiałów zabytkowych.

W pierwszej fazie natrafiono na prostokątną, ceglana podstawę szafy ołtarzowej do której prowadziły kamienne schody. Po obu ich stronach znajdowały się wykonane z cegieł prostokątne „cokoły” (z otworami wewnątrz) o funkcji stołów na świeczniki – menory czy chanukije. We wnętrzu jednego z nich znaleziono XVII-wieczny kafel płytowy, co pozwala na takie właśnie datowanie tych elementów.

Wymienione wyżej elementy były częściowo przykryte ceglana posadzką, której powstanie należy łączyć z okresem międzywojennym, kiedy to przystąpiono do generalnego remontu budowli. Na tym samym poziomie w wykopach usytuowanych w zachodniej części synagogi odkryto warstwę połupanych cegieł, zaś poniżej warstwę spalenizny pochodzącą z wcześniejszej drewnianej podłogi, która funkcjonowała do czasu remontu.

Na drugi, niższy poziom ceglanej podłogi natrafiono w części ołtarzowej na głębokości 150 cm. Wykonano ją z cegieł i płytek, a chronologię wyznaczyły zabytki znajdujące się w warstwie (podsypka z piasku) zalegającej pod nią. Były to dwie miedziane monety z 2 połowy XVII wieku (szeląg koronny i litewski Jana Kazimierza z 1661 roku). Powstanie podłogi należałoby łączyć z okresem po 1648 roku, kiedy synagoga w wyniku

Ryc. 2. Chełm, stan. 160. Detale architektoniczne pochodzące z wystroju synagogi: 1 – glif, 2 – płytką z napisem (rys. A. Mazur-Betiuk).

wojen uległa zniszczeniu i wkrótce przystąpiono do jej odbudowy (S. Rudnik 1996, s. 223).

Ten poziom posadzki odpowiadał analogicznej posadzce uchwyconej w wykopach z zachodniej części stanowiska, wykonanej z płytek o wym: 21 x 22 x 5 cm. Natrafiono tam na jeszcze jeden poziom podłoża wykonanego z płytek o wym: 14 x 14 x 4 cm układanych na ukos. Jest to najstarszy poziom posadzki z końca XVI wieku, a więc z okresu budowy synagogi. Nie natrafiono na nią w części ołtarzowej co należy tłumaczyć tym, że przed położeniem kolejnej warstwy podłogowej tę XVI-wieczną całkowicie rozebrano. O jej istnieniu pośrednio świadczą zalegające poniżej XVII-wiecznej posadzki warstewki zaprawy wapiennej i podsypki z piasku.

Uzupełnieniem danych o wyglądzie części ołtarzowej są pozostałości dwóch rzędów belek, które mogły być drewnianą balustradą otaczającą Aron Ha-Kodesz (M., K. Piechotkowie 1985, s. 64). Ich powstanie wiązać należy z II fazą przebudowy synagogi (XVII w.).

O bogatym wyposażeniu wnętrza synagogi świadczą odkryte detale – glify pokryte kilkoma warstwami farby w kolorach: białym, niebieskim i czerwonym (ryc. 2: 1) oraz rozeta w kształcie stylizowanego kwiatu z resztkami złotej farby.

Do tej grupy zabytków należy zaliczyć kamienną tablicę z inskrypcją w języku hebrajskim odnalezioną w miejscu dawnej bimy. Niestety przed odczytaniem tekstu trudno sprecyzować jej chronologię i znaczenie. Zabytkami o charakterze religijnym żydowskim były rów-

nież naczynka chanukowe (ryc. 1B: 1), znajdujące wewnątrz bożnicy.

W trakcie badań wykopaliskowych nie natrafiono na pozostałości kościoła (klasztoru) dominikanów, co raczej odrzuca tezę o pobudowaniu synagogi na resztkach zniszczonej katolickiej świątyni. W celu pełnego wyjaśnienia tego problemu należałoby archeologicznie przebadać północno-wschodnią część stanowiska i wyjaśnić kwestię wschodniego muru babińca o dosyć znacznej szerokości, wybudowanego z użyciem piaskowca glaukonityowego.

Nie odkryto także śladów przypuszczalnie istniejącej wcześniej, drewnianej synagogi. Może to jednak wynikać z faktu, iż takie ślady się poprostu nie zachowały.

Badania przyniosły szereg istotnych ustaleń z zakresu budowy, funkcjonowania i chronologii obiektu weryfikując tym samym dane archiwalne. Poszerzyły zakres wiedzy historyczno-społecznej o nacji żydowskiej, jej kulturze materialnej i duchowej oraz o stosunkach etnicznych Chełma na przestrzeni kilku wieków.

Ponadto na stanowisku zarejestrowano pozostałości obiektów wczesnośredniowiecznych w postaci półziemianek, jam gospodarczych i śmietniskowych, wiązanych z osadą podgrodową (S. Gołub 1997a, s. 83-94). Z ich eksploracji pozyskano duże ilości materiałów zabytkowych – ceramiki, wyrobów żelaznych, kościanych, szklanych i brązowych datowanych na XII-XIII wiek (ryc. 1B: 2, 3). W trakcie prac odkryto również obiekty z okresu średniowiecza i nowożytności.

LITERATURA

- Dzieńkowski T.
1998 Pierwszy etap badań wykopaliskowych XVI-wiecznej synagogi w Chełmie, ul. Krzywa 37, (stan.160), APŚ, t. 3, s. 217-220.
- Gołub S.
1997 Badania archeologiczne chełmskich studni zabytkowych, R. Chełm., t. 3, s. 369-382,
1997a Pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w centrum miasta Chełma [w:] *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic*, Chełm, s. 83-94.
- Gurba J., Kutylowska I.
1970 Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim, Spr. Arch., t. XXII, s. 231-240.
- Piechotkowie M., K.
1985 Bożnice polskie XIV-XVIII w., „Kalendarz Żydowski”, s. 63-83.
1996 *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Rudnik S.
1996 Rozwój przestrzenny miasta Chełma – tendencje historyczne i perspektywy [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 215-276.
- Sygoński P.
1987 *Synagogi w Chełmie*, mps WOSOZ Del. w Chełmie.
- Zahajkiewicz M.
1996 Kościół łaciński w Chełmie w okresie przedrozbiorowym [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 265-276.

TOMASZ DZIEŃKOWSKI, STANISŁAW GOŁUB

**RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL STUDY OF RELICS
OF A SIXTEENTH CENTURY SYNAGOGUE IN CHELM, SITE 160**

During two field seasons at site 160 at 37 Krzywa Street, relics of a sixteenth century synagogue were discovered, as well as an adjoining porch, which was added in the 18th century. The examination yielded data concerning the construction and structure of the feature as well as the internal decoration and function of the respective architectural elements. Additionally, findings of Jewish provenance were obtained.

The results of the study verified the historical data mentioning the construction of a synagogue on the ruins of a Latin church.

Apart from some traces of modern settlement also early mediaeval features were recorded (13th century) in the form of semi-subterranean huts, as well as domestic and rubbish pits associated with the settlement adjacent to the stronghold functioning here at that time.

Usługi Archeologiczne – Chełm